

ARTICLE - EXTENDED PAPER

DONES FILÒSOFES I CIENTÍFIQUES EN LA HISTÒRIA

Conxa Llinàs Carmona; Núria Solsona Pairó

Universitat Autònoma de Barcelona.

Barcelona-Espanya

cllinas@xtec.cat, nsolsona@xtec.cat

RESUM: El capítol descriu i analitza l'experiència de portar a terme un curs de formació sobre Dones filòsofes i científiques a Manresa, en el marc de la Fundació Universitària del Bages adreçat a la gent gran. En concret, s'explica el plantejament del curs amb una breu descripció d'algunes de les sessions que inclouen una filòsofa o una científica. Es dóna importància a la contextualització del període històric concret que es treballa en cada sessió. Es recullen les observacions d'algunes de les assistents i es fa una breu valoració del curs, tenint en compte les experiències anteriors en formació sobre dones científiques i filòsofes, amb perspectiva de gènere.

PARAULES CLAU: dones, història de la ciència, història de la filosofia, gènere

ABSTRACT: This chapter describes and analyses the experience of doing a course of training about philosophical and scientific Women in Manresa, in the Fundació Universitària del Bages. The course is addressed to Senior citizens. Specifically, we explain the proposal of the course with a short description of some classes that include one philosophical woman or one scientific woman. We emphasize the historical context of which specific period that we work in every class. We recollect some observations made from the students of the course and we also make a short evaluation of the course, taking into account some previous experiences of training about philosophical and scientific women, with gender perspective.

KEY WORDS: women, science history, philosophy history, gender

INTRODUCCIÓ: La història del coneixement androcèntric tradicional només té referents masculins, la qual cosa no és només una injustícia per a les dones oblidades, sinó que constitueix un falsejament de la història occidental, una falta de rigor que pateixen, encara avui les enciclopèdies, els diccionaris i la gran majoria dels continguts curriculars. Integrar les aportacions intel·lectuals de les dones significa, també, proporcionar models a les dones del present. En els textos tradicionals, l'única dona que es citada és Marie Skłodowska Curie. La Història de la Filosofia i de la Ciència és important perquè proporciona

contextos als coneixements emergents i recupera les aportacions al coneixement científic que no han estat valorades perquè foren desenvolupades per col·lectius considerats en aquella època històrica poc rellevants, com per exemple les dones. A més, la dimensió educativa que va tenir l'activitat científica en totes les èpoques ens interessa de manera especial (Izquierdo et al., 2016).

El primer pas per construir una història del coneixement incluiu de dones i homes és recuperar aquelles tradicions i figures femenines que van existir al llarg de la història. Però això no és suficient, cal treballar amb una noció extensa d'història de la ciència i de la filosofia, entesa com a reflexió sobre les formes i les mediacions simbòliques que parlen de dones que han deixat petjades del seu pensament i la seva acció en diferents camps del coneixement (Solsona, 2001). Per això, cal recuperar els sabers femenins, és a dir aquells sabers que van desenvolupar les dones al llarg de la seva vida, atès que ocupaven un lloc diferent del que ha ocupat els homes a la història.

Es necessari estudiar l'evolució de la producció científica i filosòfica femenina amb la convicció que aquesta part de la història no interessa només a les dones sinó a la ciència i la filosofia en la seva totalitat. Tant les noies com els nois i, per descomptat, la gent en general tenen dret a conèixer el passat de la humanitat, a saber quin ha estat el paper de les dones i les seves aportacions en aquests àmbits. Serà en el moment que aquest coneixement es converteixi en herència comuna que la història de la filosofia i de la ciència serà completa. És necessari llegir els testimonis i escrits de les dones no sols per conèixer les seves aportacions, sinó també per fer una història del coneixement contemporània que inclogui a les dones, al mateix temps que als homes.

El propòsit del curs és acostar-se a la història de la filosofia i de la ciència des de les científiques i les filòsofes, fer-les visibles i mostrar la relació entre les dones i el coneixement. Durant molt de temps ni tan sols es va plantejar escriure la història de les científiques perquè es creia que no hi havia res a dir, el mateix va passar amb les filòsofes. Després es va identificar el nom d'algunes d'elles, però es pressuposava que havien estat dones excepcionals, marginals, o les seves aportacions no eren rellevants.

Les petjades que han deixat les dones en el seu accés al coneixement i a la ciència han estat difícils d'identificar, atès que ho tenien prohibit en la majoria de les èpoques històriques. Les estratègies de les dones per arribar al coneixement han estat múltiples i variades. Algunes van tenir la sort de ser filla d'un home culte i sensible que els hi va facilitar, a contracorrent de la seva

època, una educació (Hipàtia, Christine de Pizan); per a d'altres el convent va significar l'accés a les biblioteques (Hildegarda de Bingen); per a moltes els salons van ser fonamentals per intercanviar inquietuds i coneixements (Mme de Châtelet); algunes, de forta personalitat i apassionada curiositat, van ser autodidactes i van trencar amb el seu destí social (Mary Wollstonecraft, Flora Tristán).

Per fer-ho cal partir d'una posició crítica en relació a la concepció androcèntrica dominant en la nostra cultura patriarcal. Reconstruir la participació de les dones en la història de la ciència i de la filosofia significa recuperar, comprendre i aprendre de les experiències, dels pensaments i dels sabers de les dones. En el pla metodològic, és bàsic deixar que parlin per elles mateixes, utilitzar els seus textos i experiments com a font directa i analitzar-los a la llum dels coneixements de l'època.

Aquest bloc temàtic es centrarà en l'anàlisi d'algunes filòsofes i científiques que han existit al llarg de la història. El període que es vol estudiar abasta des de la presència de les dones en les escoles filosòfiques gregues, fins a les filòsofes contemporànies, passant per les alquimistes, biòlogues, astrònomes, físiques, químiques, incloent a Marie Sklodowska Curie, guanyadora de dos Premis Nobel.

El Bloc formatiu de 18 sessions a la Universitat de Manresa inclou les següents autores:

1. Les filòsofes gregues
2. Científiques i filòsofes en la història. Categories d'anàlisi
3. Maria la Jueva i les primeres alquimistes
4. Hipàtia d'Alexandria
5. Margaret Cavensih i la filosofia natural
6. Les astrònomes
7. Marie Fouquet i les Obres Medico Quirurgiques
8. Maria Sybilla Merian
9. Emilie du Châtelet
10. Mary Wollstonecraft
11. Flora Tristán

12. Jane Marcet
13. Mileva Maric i les cartes a Einstein
14. Pioneres angleses en la química
15. Marie Curie i les seves deixebles
16. María Zambrano
17. Simone de Beauvoir
18. Simone Weil

OBJECTIUS: Els objectius del curs són conèixer l'existència de dones filòsofes i científiques al llarg de la història i proporcionar referents de llibertat femenina. Analitzar la seva vida i la relació amb la societat i la comunitat científica de l'època, quan se'n tingui informació. Estudiar les produccions de les filòsofes i científiques en forma de llibres, escrits i cartes. Fer justícia a les dones del passat. Establir l'autoritat científica i filosòfica femenina de les dones estudiades i reconstruir una genealogia femenina. I relacionar la història de les dones filòsofes i científiques amb la situació actual, per tal d'establir una genealogia científica femenina sempre que sigui possible.

METODOLOGIA: Les sessions consten d'una primera part expositiva i una segona part on es treballaran textos, si s'escau realitzats per les autores. Per recuperar la participació de les dones en la història, en el pla metodològic, és bàsic deixar que parlin per elles mateixes, utilitzar els seus textos com a font directa i analitzar-los a la llum dels coneixements de l'època. Per això, es poden utilitzar textos escrits per elles, en els que mostren la seva preocupació per les dificultats d'accés al coneixement o la difusió de les seves obres. També és molt il·lustratiu l'ús de textos escrits per elles, ja siguin en forma de receptes o extractes de les seves obres.

RESULTATS DESTACABLES: L'interès de les persones assistents al curs ha estat rellevant des de la primera classe, on s'ha ofert una panoràmica general de la història de la ciència i s'ha llençat la pregunta sobre si la ciència és masculina o es correspon amb un model de masculinitat. Una pregunta que quedarà oberta al llarg del curs i que intentarem respondre al final.

En la sessió de Maria la Jueva i les primeres alquimistes, els alambins de Maria la Jueva (s III) tribikos i kerotakis (Solsona, 1997) han convocat els coneixements de les persones assistents sobre la pedra filosofal i la

transmutació dels metalls. Una estudiant ha portat a classe la foto de l'alambí de coure per destil·lar vi, que feien servir a casa seva i que encara conserven.

En la sessió sobre "Les filòsofes gregues" es va posar de manifest que la filosofia neix a les colònies gregues d'Àsia Menor amb preguntes científiques, físiques, de quina substància està fet el món, el ser?, d'una sola o de diverses substàncies? I les primeres respostes són físiques: aigua, aire, més tard, àtoms. El moviment pitagòric, instal·lat al sud d'Itàlia, amb les seves comunitats obertes a les dones, acullen les primeres filòsofes-matemàtiques, com és el cas de Teano i Perictione. Filosofia i ciència sempre han anat de la mà o, almenys, s'han observat i han sabut reflexionar mútuament sobre els avenços de cadascuna. Així, Plató, que probablement va tenir una mare pitagòrica, reflexiona sobre les matemàtiques de Pitàgores i ja sabem que les Idees tenen molt a veure amb els nombres. A més, recordem que a l'entrada de l'Acadèmia de Plató deia: *que no entri aquí ningú que no sàpiga geometria*. Aspàsia de Milet és una sofista, mestra de Sòcrates, que sobresurt per les seves tècniques en l'ús del diàleg i la seva vocació política, com assessora del seu famós marit, Pèricles. Igualment, Diòtima de Mantinea, també mestra de Sòcrates, és la dona en què es posa el discurs més important d'*El Banquet* de Plató. Aquestes dones aconseguen ser un far en la seva època i ens serveixen per il·luminar la situació social de les dones a l'Atenes del s. V aC: no eren ciutadanes i tenien un lloc assignat a les cases, el més allunyat de la porta, el gineceu. Aquestes qüestions van suscitar un debat a classe sobre el significat de ser "ciutadana" i els orígens de l'esclavitud. També les idees educatives de Teano van causar sorpresa per la seva actualitat.

Per contextualitzar les aportacions d'Hipàtia d'Alexandria vàrem visionar les parts de la pel·lícula *Ágora* (2009) que es refereixen a l'activitat astronòmica i científica d'Hipàtia, durant una classe on parla de la gravetat amb els estudiants, discutint amb els seus pares, salvant els llibres durant l'incendi de la Biblioteca d'Alexandria, discutint i fent proves relacionades amb el Sistema de Ptolomeu i d'Aristarc.

Durant l'edat mitjana, la figura d'Hildegarda de Bingen és el paradigma de la dona de coneixement, ja que tant s'interessa per la ciència com per la filosofia. *Causa et curae* juntament amb *Scivias* constituï una autèntica enciclopèdia dels coneixements del seu temps a Alemanya. El *Liber simplicis medicinae* o *Liber subtilitatis diversarum naturarum creaturarum*, conegut més com a *Physica*, s'utilitzà més tard a l'Escola de Medicina de Montpeller com a llibre de text, encara que les dones no podien entrar-hi. Avui dia es considera la filòsofa més original i la naturalista més distingida del s. XII. (Llinàs et al., 2002). Per introduir Maria Sybilla Merian (1647-1717) es va parlar prèviament de Christine

de Pizan (circa 1364-1430) i el seu llibre “Le Livre de la Cité des Dames”, on es plantejava:

“Veig ben bé que es poden trobar moltes dones instruídes en les ciències o en les arts, però us pregunto si en coneixeu algunes que per intuïció, saber, intel·ligència o habilitat hagin creat per elles mateixes algunes tècniques noves o ciències necessàries, bones i útils, que no haguessin estat inventades mai o desconegudes fins aleshores.

Ella em va contestar: És certament evident que la intel·ligència i l’habilitat femenines han descobert un nombre considerable de ciències i tècniques importants pel que fa a les ciències pures, com en donen testimoni els seus escrits, i en el camp de les tècniques, com en donen fe els treballs manuals i els oficis” (Pizan, 1990).

La sessió dedicada a les astrònomes ha servit per contextualitzar històricament les aportacions de Maria Cunitz (1610-1664) i Maria Winkelman (1670-1720). Maria Cunitz fou una astrònoma alemanya de Silesia. Filla d’un físic, es va casar amb el dr. Von Löven que l’animà a estudiar medicina, poesia, pintura, música, matemàtiques, llengües antigues i història. Va treballar amb les taules astronòmiques de Kepler, on va trobar alguns errors i va fer moltes observacions que foren publicades el 1650.

Després d’assenyalar que les dones han estat sempre “sanadores”, en la sessió de Marie Fouquet (1590-1681) (Solsona, 2009), hem admirat el detallat procediment que explica l’autora per preparar la “Nova manera de preparar la Quina” i l’“Emplasto contra toda suerte de llagas, llamado emplasto negro o unguento negro”, on intervenen el Blanc de Plom i el Litargiri d’or. Aquí hem pogut parlar de la reconstrucció històrica dels experiments, és a dir que no establím un relació de continuïtat entre la recepta de Marie Fouquet i l’explicació actual, sinó que fem una reconstrucció del fenomen. A partir del comentari dels procediments seguits en la preparació de les receptes, una estudiant ha explicat que a casa seva conserven i utilitzen una olla feta servir per les trementinaires, en les seves preparacions amb trementina.

Els llibres pràctics de Marie Fouquet oferien cures per a ventall ampli de malalties de persones adultes i criatures, des de problemes de les dents fins afeccions nervioses. Ella descriu, per exemple, quinze pocions diferents per curar el mal de queixal, amb ingredients com sucre, cendres, mel i pebres. Per autoeliminar els mals de les berrugues, utilitza amb èxit una mescla de vidriol o àcid sulfúric. El guix i la pell d’una llebre eren efectives contra l’hemorràgia nasal, quan l’evolució de la gangrena podia ser tallada per l’aplicació de fulles

de sumac molt amb mel i vinagre. Fouquet proporciona una varietat de cures per la plaga bubònica, les erysipeles, i la hidropesia, així com pels talls, els morats i els problemes de l'embaràs. La consideració d'algunes de les receptes incloses en el llibre poden ser treballades a l'aula com a activitat d'aplicació de diferents conceptes científics.

L'edició de 1872 de les Obres Medico Quirurgiques de Marie Fouquet, publicada dos segles després de la seva primera edició, te 1000 receptes i una estudiant pregunta per si hi ha alguna recepta d'ungüent de serp.

Introduïm la ciència moderna que va créixer en oposició a la universitat medieval, i va ser promoguda pels Salons científics organitzats per les dones, els tallers artesanals i les Acadèmies, és a dir en un extens paisatge que no feia preveure que les dones serien excloses de les noves institucions científiques (Schiebinger, 1989).

Amb Mary Wollstonecraft, ens situem al bell mig de la Il·lustració europea, juntament amb Olympe de Gouges i Emilie de Châtelet. El seu llibre *Vindicació dels drets de les dones* (1792), que reivindica l'educació de les noies com una qüestió d'Estat, ja és avui dia reconegut com una de les grans aportacions històriques a la idea de justícia i als drets universals (Sen, 2009). Com va fer al Renaixement Christine de Pizan, Mary Wollstonecraft polemitzava en públic amb les autoritats intel·lectuals de la seva època, amb Burke, que estava en contra dels ideals de la Revolució Francesa i, sobretot, amb el gran pedagog, Jean-Jacques Rousseau. Les tesis de Wollstonecraft, una educació per a les dones, útil per guanyar-se la vida i exactament igual a la dels homes, es van enfrontar amb les del ginebrí que defensava una educació diferent per a les dones, una educació subordinada per fer agradable la vida als homes. La seva filla, Mary Shelley, va escriure una obra de profundes reflexions filosòfiques i científiques, *Frankenstein o el Prometeu modern* (1818). El debat a classe es va centrar en la contundència dels textos de Wollstonecraft i en la seva valentia per enfrontar-se a Rousseau.

La Revolució Industrial de finals del s. XVIII i principis del s. XIX va generar grans somnis i esperances. El maridatge entre ciència i tecnologia va transformar el món. Les màquines produïen una enorme quantitat de productes i semblava que hi hauria riquesa per a tothom. Però aviat es va veure que els beneficis de la indústria es concentraven en poques mans i que la nova classe emergent, el proletariat, vivia en pitjors condicions que l'esclavitud. Així ho pensava Flora Tristán, filòsofa que pertany al primer socialisme també anomenat socialisme utòpic. Flora Tristán creix en aquest context social, ple d'idees saintsimonianes, fourieristes i owensites, però elaborà la seva pròpia

filosofia, plasmada, sobretot, en les seves obres de maduresa, *Paseos por Londres* (1840), precursora de l'obra de F. Engels, *La situación de la clase obrera en Inglaterra* (1847); *Unión obrera* (1844), precedent de la Primera Internacional i *Le tour de France*, dietari insòlit del seu viatge per França, on parla directament a les obreres i obrers. La seva filosofia uneix dues lluites històriques, la de les dones i la de les classes desposseïdes. Sempre va tenir un gran interès per la ciència, tant és així que en el seu testament deixava el seu cos a la ciència. (Llinàs, 2018). Al debat, l'alumnat va empatitzar molt amb Flora Tristán. Es van fer paral·lelismes amb la situació actual, posant de manifest la vigència de la seva filosofia.

Al s. XX les filòsofes a les quals fem esment, ja accedeixen a la universitat. María Zambrano, alumna de José Ortega y Gasset i de Xavier Zubiri, va desenvolupar la seva obra sobrevivint a la guerra civil espanyola i a un exili de 45 anys. En constant diàleg amb els clàssics, Cervantes, San Juan de la Cruz, Antonio Machado, Miguel de Unamuno, però també amb Antígona, Diòtima i Heloïsa, la seva filosofia suposa una autèntica novetat en el panorama d'escolasticisme decadent de la seva època. Reivindica la *razón poètica*, que consisteix a fer-se càrrec de les entranyes, dels sentiments. Com a gran escriptora, cerca constantment noves imatges, metàfores per expressar el seu pensament. Compromesa amb la Segona República, col·labora en l'emocionant projecte cultural de Las Misiones Pedagógicas, que portava biblioteques ambulants, cinema, teatre i música als pobles més abandonats de l'estat espanyol. La seva obra és una de les més reconegudes del s. XX, malgrat que va viure en la precarietat i no va ser reconeguda fins al final de la seva vida.

Des de ben jove, Simone de Beauvoir va decidir que volia ser escriptora i va construir-se a si mateixa en un treball diari de reflexió i escriptura. Així, adquireix la suficient personalitat per defugir el *destí fangós* que la societat reservava a les dones. Autèntica, fidel a si mateixa, la seva vida és també un mirall de llibertat: viu en habitacions d'hotel, prepara les classes a les cafeteries, surt de nit, freqüenta els cabarets i estableix una relació amb el també filòsof, Jean-Paul Sartre, fora dels convencionalismes de l'època. La Segona Guerra Mundial va marcar les seves vides amb un compromís ètic i polític que mai abandonaren. El 1949 publica *El Segon sexe*, on analitza la situació de les dones des d'una perspectiva múltiple: històrica, biològica, antropològica, psicoanalítica, materialista i literària. Una de les seves tesis més famoses afirma que "no es neix dona, una arriba a ser-ho", és a dir, la feminitat no és cap essència natural sinó que és una construcció cultural on les dones són *les altres*. Les reaccions a les seves argumentacions van ser virulentes, tant per part de la dreta (el Vaticà l'inclou a l'Índex) com per l'esquerra (rebuig

de Camus, Mauriac i el PCF). Tanmateix, avui dia es considera la Bíblia del feminisme, el llibre més llegit per les feministes d'arreu el món.

Simone Weil ens aporta una original i colpidora síntesi entre filosofia, misticisme i existència compromesa èticament i política. El seu pensament ha estat molt valorat tant des del marxisme com des del cristianisme, encara que ella mai va ser catòlica. Professora de filosofia, els seus interessos van des de la raó cartesiana a les qüestions socials, especialment al patiment que provoca l'alienació del treball industrial als obrers i obreres. En esclatar la guerra civil espanyola, va venir a participar com a brigadista internacional al front d'Aragó, amb la Columna Durruti. Però no va poder suportar les pràctiques revolucionàries i es va tornar cap a França. Crítica del marxisme-leninisme, se centra en temes antropològics. Aviat va voler viure les condicions d'existència de la classe treballadora, ingressà als sindicats CGT i CGTU i abandonà l'ensenyament per treballar com a operària en diverses fàbriques, la més coneguda, la Renault. Les condicions de treball, inhumanes, i alhora la necessitat de treballar li porten a les seves anàlisis més brillants sobre la dignitat de la persona humana.

PROPOSTES DE MILLORA: De cara a futures edicions del curs, podem dir que la metodologia emprada és correcta. La combinació d'una presentació en la que s'exposa el context històric, la presentació de l'educació de la científica, que depèn de la família i l'entorn social, són aspectes a conservar. La lectura i comentari de textos de les pròpies autores és un element de motivació que permet reconstruir la participació de les dones en la història del coneixement. Es tracta de recuperar, comprendre i aprendre de les experiències, els pensaments i els sabers de les dones.

Un aspecte a millorar és la relació de la història de les dones filòsofes i científiques amb la situació actual, per tal d'establir una genealogia científica femenina sempre que sigui possible.

CONCLUSIONS: La persistent situació de desigualtat que existeix entre dones i homes en la nostra societat requereix actuacions a tots els nivells, des de l'escola, les institucions i els mitjans de comunicació. Atesa la manca d'informació i coneixement que la majoria de les persones tenen sobre les Dones filòsofes i científiques, és convenient que s'organitzin cursos com el que hem descrit en el capítol.

Per això, cal introduir la presència d'algunes figures científiques femenines rellevants i de les tradicions científiques on van participar les dones al llarg de la història, com les alquimistes i les astrònomes, igualment en el cas de les

filòsofes. No volem caure en l'hagiografia ni en l'anacronisme, però volem mostrar la genealogia femenina tant filosòfica com científica que ha existit al llarg de la història. És important que els homes i les dones tinguin models d'imitació i referència de dones que varen fer contribucions a la filosofia i la ciència, si volem que canviïn les relacions desiguals i de subordinació entre homes i dones.

Durant les classes, la presentació, lectura i comentari de textos escrits per les científiques i filòsofes expressant les dificultats d'accés al coneixement o d'extractes de les seves obres és absolutament oportú en un curs de formació sobre Dones filòsofes i científiques per dos motius. En primer lloc, perquè el contingut del text i la forma d'expressar-se permeten adonar-se fàcilment dels temes objecte d'estudi i del context històric en el qual treballaven. Per exemple, els textos d'Hildegarda von Bingen (1098-1179) i de Margaret Cavendish (1623-1674) sobre "El Mundo Resplandeciente" (Cavendish, 2017) mostren unes pinzellades del context històric en que es van produir i permeten fer-se una idea del model de coneixement en que es van produir (Solsona, 2014).

En segon lloc, les estudiants poden connectar les seves experiències o les de les seves àvies amb les idees exposades per les científiques en els textos. Per exemple, la lectura de les receptes de Marie Fouquet (1590-1681) suggereix ràpidament el remei casolà per curar el mal d'orella, que encara avui practica una àvia amb els seus néts.

BIBLIOGRAFIA:

- [1] C M. Izquierdo Aymerich; A. García Martínez; M. Quintanilla Gatica; A. Adúriz Bravo "Historia, Filosofía y Didáctica de las Ciencias: Aportes para la formación del profesorado de ciencias". Ed. Universidad Distrital Francisco José de Caldas, 2016, ISBN 978-958-8972-27-5
- [2] N.Solsona Pairó "Itinerarios epistemológicos de las científicas a lo largo de la historia" *Asparkia*, 12, 2001, pp. 99-112. ISSN 1132-8231
- [3] N.Solsona Pairó: "Mujeres científicas de todos los tiempos" Ed. Talasa, 1997. ISBN 84-88119-49-6
- [4] C. Llinàs, A. Masó i Mª J. Sánchez, "Les dones i les filosofies". Diputació de Barcelona, 2002, ISBN 84-7794-887-9
- [5] C. De Pizan: "La Ciutat de les Dames" Ed de l'Eixample, 1990 ISBN 84-86279-21.6
- [6] Àgora <https://www.agoralapelicula.com/> consulta 5 de febrer de 2019
- [7] N.Solsona Pairó: "Els sabers científics: les contribucions oblidades de les dones" a M. Izquierdo, C. García. N. Solsona (eds) *Gènere i ensenyament de les ciències: representacions i propostes*. Ed. Universitat Autònoma de Barcelona, 2009, 29-38. ISBN 978-84-490-2584-6
- [8] L. Schiebinger: "The Mind has no Sex?" Ed. Harvard University Press, 1991 ISBN 0-674-57625-X
- [9] A. Sen, "La idea de justícia", Taurus, Madrid, 2009. ISBN 978-84-306-0686
- [10] C. Llinàs, "Flora Tristán, una filòsofa social". Edicions de la Universitat de Barcelona, 2018. ISBN 978-84-9168-074-1.

- [11] M. Cavendish: "El Mundo resplandeciente" Ed Siruela, 2017. ISBN 978-84-17041-36-6
[12] N. Solsona: "L'ús de textos de història de la química d'autoria femenina a classe". *Educació Química*, 16, 2014, pp.38-46. ISSN 2013-1755